

NOVA
UNIVERZA

DIGNITAS

Revija za človekove pravice

Slovenian journal of human rights

ISSN 1408-9653

Izvori ter dejavniki demokracije in samouprave, še posebej vloga vere in verskih skupnosti

Bojan Žalec

Article information:

To cite this document:

Žalec, B. (2010). Izvori ter dejavniki demokracije in samouprave, še posebej vloga vere in verskih skupnosti, Dignitas, št. 47/48, str. 129-146.

Permanent link to this document:

<https://doi.org/10.31601/dgnt/47/48-7>

Created on: 16. 06. 2019

To copy this document: publishing@nova-uni.si

For Authors:

Please visit <http://revije.nova-uni.si/> or contact Editors-in-Chief on publishing@nova-uni.si for more information.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© Nova univerza, 2018

NOVA
UNIVERZA

FAKULTETA ZA SLOVENSKE
IN MEDNARODNE ŠTUDIJE

NOVA
UNIVERZA

EVROPSKA PRAVNA
FAKULTETA

NOVA
UNIVERZA

FAKULTETA ZA DRŽAVNE
IN EVROPSKE ŠTUDIJE

Izvori ter dejavniki demokracije in samouprave, še posebej vloga vere in verskih skupnosti

dr. Bojan Žalec¹

Obstajajo naslednji (oblastveni) stebri (zdrave) družbe: pravosodje, zakonodajna oblast, izvršna oblast, mediji, civilna družba. Če malce strnemo, lahko govorimo o štirih: pravosodje, politika, mediji in civilna družba.

1. Politika

Kar zadeva politiko in politične stranke, se je potrebno zavedati, da težijo k oblasti. Doseganje oblasti je brez konkurence glavna motivacija, ki jih poganja. Tiste stranke, ki trdijo drugače, prikrivajo resnico. Stranke svoje programe in delovanje prilagajajo doseganju oblasti.²

Prvi pogoj za uspešnega politika je, da pridobiva ljudi. Brez tega je vse zaman. Pravi politik mora tako rekoč vsak (svoj) javni nastop izkoristiti za pridobivanje ljudi. Gledati mora celostno, videti povezavo stranke na zvezni in lokalni ravni: s pridobivanjem ljudi na lokalni ravni krepiš stranko na zvezni ravni. Tako ji pomaga na oblast, ona pa ti pomaga pri delu na lokalni ravni. To je dialektika zveznega in lokalnega, ki jo razume tisti, ki gleda celostno. Stranka je nekaj več kot zgolj servis. Kot prvo mora biti zbirališče ljudi, da potem sploh ima moč in se da kaj narediti. Potrebno je razumeti razliko med subsidiarnostjo in ozkim pogledom. Politik mora razumeti predvsem »delovanje« ljudi in družbe, ter imeti širše obzorje in znanje, tudi če deluje na lokalni ravni, kar ga navdihuje in dela ustvarjalnega, s tem pa tudi zanimivega, privlačnega, izstopajočega.

¹ Višji znanstveni sodelavec, Teološka fakulteta Univerza v Ljubljani.

² Za osvetlitev tez iz tega odstavka se zahvaljujem g. Vladimirju Goatiju iz Beograda, ki jih je pojasnjeval v svojem referatu »Identitet političkih partija« (in potem še v osebnem pogovoru z menoj) na filozofskem simpoziju *Dani Frane Petriča* na Cresu na Hrvaškem, ki je potekal od 19. do 22. septembra 2010 na temo *Vprašanje identitete*.

Ena od reči, ki razlikuje demokratično razvite države od demokratično nerazvitih, je ta, da v prvih rezultati strank odločajo o usodi njihovih voditeljev, v nedemokratičnih pa ne. V politično nerazvitih družbah se voditelji tudi po neuspehu obdržijo na oblasti v strankah in se za svoje položaje držijo z nohti in komolci. K tej spremembi se ne da pretirano pripomoči neposredno oz. zanjo ni hitro delujočih sredstev, saj zahteva razvoj splošne politične kulture in zato čas. Voditelje, ki sami ne odstopijo, je v nedemokratičnih družbah zelo težko k temu prisiliti, v politično razvitih družbah pa tako ali tako sami odstopijo.³

Ker se stranke prilagajajo volilnemu telesu, je to dobra osnova, da ljudje vplivajo na politiko in na svojo politično oblast. V tem je moč demokracije kot zaščitnice interesov ljudi oz. vseh. Ideja demokracije temelji na zamisli, da mora imeti vsak človek pravico do glasu pri izbiri tistih, katerim je prisiljen zaupati usodo svojega premoženja, otrok in življenja sploh.⁴

2. Mediji in elite

Vendar pa je problem v tem, da tudi politika in tem bolj politični mogotci obdelujejo politično telo in ga preparirajo za svoje interese. To počnejo v sodobnosti v največji meri skozi medije. Zelo jasen in nazoren primer za to je Berlusconi s svojimi komercialnimi televizijami. Problem komercialnih medijev je tudi v tem, da estradizirajo politiko in s tem nižajo politično kulturo v družbi. Podobno kot komercialni mediji nižajo npr. glasbeno ali pa filmsko kulturo v družbi, tako nižajo tudi politično kulturo. Žal je tako: večji vpliv imajo komercialni mediji v neki družbi, nižja je kulturna stopnja te družbe, gledano na dolgi rok. Zato ni presenetljivo, da je lahko v določenih nedemokratičnih družbah, ki niso komercializirane, splošna kultura višja kot v demokratičnih družbah, ki pa so komercializirane. Tako je tudi Sloveniji, kjer se kulturna raven niža zaradi komercializacije, kljub večji demokratičnosti slovenske družbe v primerjavi s preteklostjo. Za primer lahko vzamemo glasbeno kulturo, pa tudi besedno kulturo (vsaj v nekaterih slojih). Komercializacija tudi na področju znanosti in univerzitetnega študija prinaša nižanje ravni.

Večino politično ali demokratsko nerazvitih družb teži pro-

³ Za ta odstavek velja ista zahvala, kot je zapisana v prvi opombi.

⁴ Glede uvajanja tega bistvenega elementa demokracije v stari Grčiji (Solon) prim. Acton 1999, 25.

blem odsotnosti delovanja pravih duhovnih (resnicoljubnih in v skupno dobro usmerjenih) političnih elit. V Sloveniji (in ne samo pri nas) obstaja problem, da so politične elite zaprte. V njih se lahko pride samo s posebno inteligenco, ki odgovarja določenim parcialnim interesom teh elit. Teh elit ne zanima skupno dobro in podobne reči in ne skrbijo za to, da bi ljudje, ki so izobraženi in voljni za zaščito državnih, družbenih interesov oz. za zaščito skupnega dobrega, stopili v politiko. Politične elite se v tem smislu ne reproducirajo, ampak pogosto stagnirajo ali celo nazadujejo.

Podobno je z mediji v politično in demokratično nerazvitih družbah. Teh elit sploh ne zanima, kakšni so časopisi z vidika kakovosti, ali mediji opravljajo svoje poslanstvo (kontrola in nadzor nepravilnosti v družbi, opozarjanje nanje in njihovo odkrivanje, širjenje spoznanja in spoznavne zmožnosti ljudi, na svoj način prispevati k gojenju politične in druge kulture, ...). Elite zanima samo, ali imajo pristop k medijem, ali mediji podpirajo ali ščitijo njihove interese ipd. Pri tem se je potrebno zavedati, da imajo te elite ekonomsko in politično razsežnost. Tako recimo obstajajo tajkuni, ki nadzorujejo medije. Ti tajkuni imajo tudi svojo politično izpostavo. Če torej nekdo piše za časopis, ki ga nadzorujejo tajkuni, potem ne samo, da ne sme »neustrezno« pisati o tajkunu samem, ampak niti o njegovi politični izpostavi, in obratno.

Problem komercializacije medijev je tudi v tem, da se večina ljudi v konkretnih okoljih težko izogne komercializiranim vsebinam, če so oni in njihova okolja stalno bombardirani z njimi. Ena od rešitev, ki bi lahko zaščitila kakovostne medije in zmanjšala pritisk nanje, da se prostituirajo z rumenimi, pornografskimi, popkulturnimi in drugimi vsebinami, je davek na šund. Kolikor vem, tega v Sloveniji ne poznamo.

Nekateri vidijo rešitev za svobodne medije v internetu. Toda če upoštevamo kulturno raven in »razumnost«, ki vlada na velikem delu interneta, potem bi težko pritrnil, da bo internet rešil svobodne medije. Poleg tega močne elite nadzorujejo tudi velik del interneta, posedujejo oz. oblikujejo portale in podobno. Res pa je, da je internet mlad medij in da obstaja možnost, da se bodo počasi, upajmo, razvili internetna kultura in načini, ki bodo delno izboljšali stanje na internetu.⁵

---

⁵ Glede pasti interneta (z vidika prispevka k ustvarjanju demokratične družbe) prim. Žalec 2009.

3. Poti izboljšanja stanja

Sedaj se postavlja vprašanje, kakšen je izhod iz tega političnega in demokratskega močvirja. Na ravni pravosodja in organov za pregon gospodarskega in drugega kriminala je strategija v osnovi jasna: pritisniti tajkune in druge ekonomske elite tam, kjer jih najbolj boli, pri tistem, kar jih najbolj motivira, to pa so materialne dobrine, premoženje, materialno bogastvo, denar. Ustrezne ustanove bi morale tajkunom dati nalogo, da dokažejo in upravičijo poreklo svojega enormnega premoženja. Postaviti bi jim morale operativno dovolj dolg, a kratek rok, da podajo svoje poročilo. Če ni zadovoljivo, bi morale iti v postopek in premoženje odvzeti. Poleg tega bi se morali znebiti vpliva ideologije, da so politiki kaznovani čez štiri leta na volitvah, medtem pa lahko delajo kar hočejo. Potrebno bi jih bilo zaustaviti in kaznovati takoj, ne čez leta. Tudi samo politična odgovornost ni nikakor dovolj. Vendar pa je v Sloveniji problem še hujši. Ne samo, da politiki ali drugi mogočneži nosijo zgolj moralno ali politično odgovornost, ne pa tudi kazenske, celo te ne nosijo.⁶

Kako torej na drugih družbenih ravneh, kot je pravna, stopiti iz močvirja politične in demokratske nepravilnosti? Kot prvo se mi zdi pomembno ljudi ozavestiti, da življenje zasvojenec pravzaprav ni dobro, da pri tajkunih in drugih nenasitnejših ne gre za uživanje in kakovostno življenje, ampak za zasvojenost z močjo, denarjem, negativno tekmovalnostjo, prestižem.⁷ Kaj je bilo npr. enemu od »herojev« slovenske osamosvojitve treba tajkunstva? Gotovo bi bil lahko še sedaj zelo dobro gmotno preskrbljen, brez neizbrisnega madeža tajkuna.

Kot drugo se moramo zavedati, da se razna omrežja, piramide ipd. vendarle prej ali slej sesujejo. Če družba ni popolnoma zavožena, se vendarle sčasoma najde kdo, morda mladi nadobudni ali ambiciozni preiskovalci, ki razkrije nečednosti in jim pride na sled. Ker članov teh omrežij ne družijo kakšni posebni visoki ideali, zaradi katerih bi ščitili sodelavce, ampak zelo pritlehni interesi po kopičenju materialnega bogastva, premoženja, politične moči

⁶ Spomnimo se samo obtoženih iz akcije Čista lopata, kjer se je vsa pozornost, in to kar z nekaj uspeha, poskušala obrniti predvsem na vprašanje, ali so bili dokazi (prisluhi) pridobljeno zakonito, ne pa na to, kaj ti sicer verodostojni prisluhi pravzaprav dokazujejo.

⁷ Po Jonu Elsterju (1993) obstajajo trije dejavniki, katerih upoštevanje je za družboslovca najpomembnejše, če želi razumeti obnašanje ljudi: kulturne norme okolja oz. družbe, moč (denar, bogastvo, položaji) in prestiž (npr. drag obisk Ala Gora v Ljubljani).

ipd., se preiskave, ko se pritisne na kakega od pomembnih članov, lahko uspešno končajo, saj so udeleženi pripravljeni »izdajati«, da si izboljšajo svoj položaj. Tukaj pa je zelo pomembna vloga policije in sodstva ter ustanov, s katerimi sodelujeta, da priložnosti ne izpustijo iz rok zaradi korumpiranosti, strahu, nesposobnosti, nedejavnosti, prepočasnosti, neodzivnosti ali pa premalo truda.

Ob tem se moramo zavedati pomena zunanjih dejavnikov zločina oz. kriminala (Žalec 2005, 45–47).

4. Potrebnost samouprave

Obstajata dva nasprotujoča si odgovora. Prvi trdi, da je potrebno oblikovanje, gojenje in dejavnost civilne družbe. Ljudje se bodo morali pač izobraziti (pomen izobraženosti za demokracijo!) in demokratično razviti. V Sloveniji, da ne govorimo o Hrvaški, Srbiji, Črni gori itd., imamo za seboj precej dolgo nedemokratično obdobje in kratko (formalno) demokratično obdobje. Potrebno se bo navaditi, da se protestira, da se na televizijo, če nam ni kaj všeč, pošlje protestno pismo, da se nasprotuje centrom moči ipd. Ko bo prišlo do tega, bo demokracija delovala. Tega v nedemokratičnih družbah ni ali pa je tega premalo. Ta pogled se včasih navdihuje pri starih Grkih, pri katerih je bil *idiotes* tisti, ki je pustil, da mu drugi vladajo in krojijo kontekst, v katerem bo živel on in njegovi otroci, bližnji, someščani. Ko se doseže zadostna stopnja demokratične kulture, ki pozitivno vrednoti samoupravljanje in obsoja zadevno pasivnost, potem demokracija deluje.

Drug pogled trdi, da večine ljudi ne zanima politika, da se na večino obravnavanih stvari ne spoznajo in se tudi ne morejo spoznati in da situacija, v kateri se zahteva, da se vsi državljani angažirajo politično, da bi si zagotovili dostojno življenje, kaže na to, da je stanje skrajno resno. V normalnem stanju mora politična elita državljanom zagotoviti, da živijo dostojno tudi brez tega, da se vključujejo v politiko.

Sam mislim, da je ustrezna razporeditev oblasti takšna, ki daje ljudem ravno toliko oblasti, kot so je sposobni uporabiti, tako, da ne pride do takšne ali drugačne nepristojne ali svojevoljne oblasti. Pri tem je odločilnega pomena spoštovanje zakona: bistvo prave in uspešne demokracije je spoštovanje zakona. Pravilna razporejenost moči/oblasti in spoštovanje zakona (ki ga tako razporejena oblast sprejeme) sta potrebna pogoja za delovanje demokracije.

Politične oblike niso stalne in nedotakljive, ampak jih je treba prilagajati dejanskemu stanju. Skrbeti moramo za revizijo zakonov, vendar ob skrbi za ohranjanje stabilnosti družbe, ob upoštevanju izročila, preteklosti in v določeni kontinuiteti.⁸

5. Religija in samouprava

Glavni problemi, s katerimi se sooča slovenska družba, so naslednji: neodvisnost in pluralizem medijev; pluralizem v izobraževanju; prosto, svobodno gospodarstvo; avtoriteta, avtonomija in delovanje prava; uresničevanje (socialne) pravičnosti; doseganje sprave v družbi in preseganje nacionalne razdeljenosti. Glavni problemi na globalni ravni so: ekologija, revščina, stabilnost in mir.

Moderne družbe želijo rešiti svojo probleme z globljo legalizacijo in formalizacijo moralnosti, toda zakoni in kodeksi so sami podvrženi moralni oceni, sami so lahko dobri ali slabi. Poleg tega morajo dejansko biti uresničeni v družbi. Torej tako varovanje moralnosti ni zadostno. Posredujoče skupine med posameznikom in državo igrajo pomembno vlogo, toda tudi same so ogrožene, poleg tega pa je njihovo delovanje odvisno od kreposti njihovih članov. Mi moramo poskušati uresničiti pomembne vrednote, ki jih poudarja liberalizem, za to pa je potrebno moralno ozadje, ki je drugačno od skepticizma, agnosticizma, relativizma in individualizma. O tem pričajo problemi sodobnega sveta. Tukaj leži priložnost in dolžnost za religiozne skupnosti, ki imajo drugačno moralno ozadje.

Da bi rešili omenjene probleme v Sloveniji in tudi na globalni ravni, potrebujemo etiko, ki spoštuje resnico in svobodo in ki ni instrumentalistična (človeško dostojanstvo in človekove pravice ne morejo biti sredstvo, ampak cilj), temveč univerzalna (vsa človeška bitja imajo dostojanstvo in človekove pravice). Zagovarjati mora pravičnost, solidarnost in dialog. Mora biti vključevalna in se boriti proti vsakršnemu izključevanju ali marginalizaciji. Nerešeni problemi v svetu in v Sloveniji so pravzaprav samo učinek odsotnosti omenjene etike. Rimskokatoliška cerkev⁹ je razglasila svojo zavezanost takšni etiki v dokumentih Drugega vatikanskega zbora. Če želimo uresničiti omenjene vrednote v Sloveniji in v svetu in če nam je res kaj do sodobne, liberalne in pluralistične

⁸ Glede upoštevanja zadnjih dveh trditev v stari Grčiji (Solon) prim. Acton 1999, 25.

⁹ V nadaljevanju RKC.

demokracije, ki potrebuje tako etiko, moramo podpreti gojenje izročil in skupnosti, ki podpirajo tako etiko.

Temeljna vrednota je resnica. Glavni problem našega časa ni, da ne vemo, kaj je res in kaj ni, ampak ta, da mnogim ljudem ni mar zanjo, ne razumejo, zakaj bi bila resnica pomembna. Temeljni problem 21. st., ne samo postkomunističnih dežel, je, kako gojiti etiko, ki ni nihilistična ali relativistična, v obzorju katere je resnica pomembna. Ljudem je potrebno pomagati osmisлити sledenje resnici in prizadevanje za njeno doseganje. In gojenje etike, ki je utemeljena na resnici, je edina pot, ki bo naše postkomunistične družbe lahko preobrazila v svobodne demokracije.

Obstajajo tri (pra)načela, ki bi jih moral po mojem sprejeti ne samo vsak kristjan, ampak vsak dobronameren človek:

Ne smemo sprejeti ničesar, kar je v nasprotju z razumom.

Ne smemo prejeti ničesar, kar je v nasprotju z moralnostjo.

Ne smemo sprejeti ničesar, kar je v nasprotju z ljubeznijo.¹⁰

Klic razuma, moralnega občutka in ljubezni je položen v vsakega od nas. Glavni problem ni v tem, da vsega trojega ne bi imeli, ampak v tem, da mnogi ne vedo, zakaj bi jih spoštovali in gojili. In to je najtežji udarec, ki so ga bivšim avtoritarnim družbam zadali stari režimi. Tukaj agnostični liberalizem ne more pomagati. Če uporabimo kantovsko-habermasovsko izrazoslovje: brez smisla je veljavnost nepomembna in v določenem smislu brez vrednosti.

Demokracija danes še vedno pri večini, vsaj na Zahodu, velja kot najboljša možna politična ureditev. Med znanstveniki in filozofi je kar nekaj nesoglasij glede tega, kaj je to demokracija. Vendarle pa lahko izluščimo nekaj potrebnih lastnosti demokracije, o katerih se vsi demokrati strinjajo (prim. de Gruchy 2007, 439):

1. oblika vladanja, kjer oblast izvoli ljudstvo, ki mu je oblast tudi odgovorna;

2. zaščita državljanskih svoboščin;

3. svoboda medijev;

4. zaščita človekovih pravic.

Razhajanja zadevajo omejevanje svoboščin zaradi socialnih odgovornosti, in ločujemo lahko socialno demokracijo, liberalno demokracijo in anarhizem. Nadaljnje razhajanje zadeva načine, kako naj bi moč ljudstva uresničevali, in govorimo lahko o neposredni in predstavniški demokraciji.

¹⁰ Za politično teološko obravnavo odnosa med ljubeznijo in pravičnostjo in o ljubezni kot politični kreposti prim. odmevno delo Erica Gregorija *Politics & the Order of Love* (2008).

6. Krščanstvo in demokracija

Korenine zahodne demokracije lahko zasledimo že v antični Grčiji, toda demokracija, kot jo poznamo sedaj, se je razvila šele po razsvetljenstvu. Postala je politika moderne dobe. Odnos med demokracijo in krščanstvom je bil pred in po med moderno dobo dvoumen in včasih celo sovražen. Vendar pa vseeno lahko rečemo, da je bilo zahodno krščanstvo maternica, iz katere se je porodila demokracija. De Gruchy (2007, 442–3) poudarja pet momentov krščanskega izročila, ki so pomembno prispevali k demokratični teoriji in praksi:

1. izkušnja in zgled enakosti in skupnosti v prvotni Cerkvi sami in njena obljuba pravičnosti in miru;

2. srednjeveško krščanstvo, v katerem je prišlo do interakcije med krščanstvom in Aristotelovo politično mislijo;

3. reformirano in kalvinistično izročilo, ki je poudarjalo človekovo odgovornost pred Bogom in do drugih, na osnovi Božje zaveze v Jezusu Kristusu;

4. liberalni kristjani, npr. v Severni Ameriki, ki so uveljavljali dostojanstvo posameznika, človekove pravice, svobodo vesti, ločitev Cerkve in države ter religijsko strpnost;

5. krščanski socializem, ki je vztrajal, da ne more biti demokracije brez pravičnega ekonomskega reda in ekonomske pravičnosti, skrbi za človeško solidarnost ter širše udeleženi v demokratičnih procesih.

Kljub razlikam med navedenimi petimi momenti je vsem skupno to, da se zaradi zavračanja tiranskih in absolutističnih oblik vladanja in strinjanja, da človekova grešnost vodi do politične pokvarjenosti, zavzemajo za gojenje prave skupnosti.

Zaradi odnosa francoske revolucije do krščanstva je bila v Evropi demokracija sama razumljena kot sovražna do krščanstva in kot politični izraz ateizma in sekularizma. Do ključnega preobrata je prišlo po izkušnji raznih oblik totalitarizma v 20. stoletju. Ta nov, pozitiven odnos do demokracije je razviden tudi iz katoliškega družbenega nauka, ki se je oprimeril v papeških okrožnicah *Rerum Novarum* (1891) in *Centesimus Annus* (1991). Katoliški družbeni nauk ima demokracijo sedaj za najboljšo obliko politične vladavine.

7. Demokratična (ne)kultura (v Sloveniji)

Zavedati se moramo, da demokracija zahteva razvoj ustrezne kulture, ki je ni moč ustvariti čez noč. Takšna kultura vključuje strpnost, izključuje nasilje in predvideva oblikovanost civilne družbe. Nadalje prehod v demokracijo po letih avtoritarne in totalitarne vladanja zahteva, da se družba ukvarja s svojo zgodovino zatiranja in krivičnosti in jo ustrezno obravnava. Brez nekega procesa izravnalne pravičnosti bomo zelo težko dosegli moralno nacionalno okrevanje, odsotnost slednjega pa pomeni resno ogrožanje demokracije (prim. De Gruchy 2007, 444).

Poleg primernega ukvarjanja s preteklostjo pa se moramo seveda ukvarjati tudi z novimi problemi in izzivi, saj je demokracija kontinuiran proces. V Sloveniji je pred nami kar nekaj pomembnih izzivov, ki pa niso brez povezave s preteklostjo. Nekatere rešitve, ki se predlagajo oz. so se predlagale, so izrazito nevarne. Bistvo teh predlogov pogosto izvira iz pojmovanja urejanja družbe, ki je v nasprotju z osrednjimi načeli zdrave družbe: personalnosti (nasprotje instrumentalizma), subsidiarnosti, solidarnosti in socialne pravičnosti. Vzorec razmišljanja, ki se razodeva v nekaterih predlogih političnih sil, ki so izšle iz bivše komunistične partije, je naslednji: čim več moči je potrebno skoncentrirati v rokah čim manjšega števila preverjenih kadrov in potem hierarhično piramidalno nadzorovati in upravljati družbo. Tak pristop je nestrpen do vsakega pravega priznavanja pluralizma, do subsidiarnosti, personalnosti, kar pa pomeni instrumentalizem, ki posledično vedno vodi do nepravčnosti, tudi socialne. Ker je v Sloveniji moč v rokah ljudi, ki gojijo tak pristop, se posledicam ne smemo čuditi in nikakor ne koreninijo, kot postaja vedno bolj očitno, v svetovni gospodarski krizi. Dober primer takega pristopa je stranka *Zares*. Najprej se je ta vzorec implementiral na zadnjem kongresu stranke same: število podpredsednikov so zreducirali s sedmih na dva; spremenili so statut stranke: po novem se bo člane smelo izključiti iz stranke na podlagi očitka nedejavnosti; novi stari predsednik (ki ne odstopi kljub katastrofalnemu kotiranju stranke) je napovedal (ob izrecni podpori močnih članov stranke), da je bil doslej premehek in da bo moral stranko odslej voditi z bolj trdo roko. Stranka tudi na vladni ravni stalno zagovarja (populistično hvaležno) tezo, da bi bilo treba zmanjšati število ministrstev. Zelo zanimivo bi bilo slišati, katera ministrstva naj bi obstajala po novem oz.

kateri ljudje kot ministri? Vrhunec ilustracije opisanega monopolističnega pristopa je bil predlog vlade in ministrstva za visoko šolstvo, ki ga vodi predsednik Zares, glede urejanja univerzitetnega področja, ki je kot prvotno podan in poslan tudi univerzam oz. fakultetam vključeval npr. naslednje trditve oz. namene: za Slovenijo zadoščajo tri univerze; habilitacije naj bi podeljevala država, ne pa univerze; država naj bi odločala o tem, kdo je primeren za študij pedagoških poklicev in kdo ne. Naslednji predlog, ki je prišel iz vrst sedanje vladajoče garniture, je predlog, ki zadeva medije in sankcioniranje medijev. V Sloveniji že imamo zakon, ki predpisuje sankcije za medije, če razpihujejo sovraštvo, nestrpnost ... in ki popolnoma zadošča. Sedaj pa je bil podan predlog, da naj bi dobili še posebnega inšpektorja za medije, ki bi ga imenovala vlada in ki bi imel pristojnost, da bi v skrajni konsekvenci določen medij tudi ukinil. Take predloge smo dobili l. 2010, ne l. 1945. Potemtakem je nevarna iluzija, da mislimo, da nas sama časovna situacija, okoliščine, duh časa ali članstvo v EU varuje pred diktaturo. Nikakor ne. Potrebno se je zavedati temeljnih gibal in navad, ki gibljejo določene politične sile in na podlagi tega ocenjevati, kaj lahko od njih pričakujemo ali ne. Če kdo, bi se lahko Slovenci vsaj empirično, iz zgodovinske izkušnje naučili, kot poudarja tudi akademik Janko Kos, kaj lahko pričakujemo od pogojno imenovane levice, kakršna je dejansko navzoča v Sloveniji. To levico obvladuje instrumentalizem v odnosu do človeške osebe, iz česar tudi izhaja nespoštovanje resnice in nezavračanje laži. Zato ni naključje, da ima predsednik stranke *Zares* take očitne probleme ravno na ravni govorjenja resnice oz. laganja. S tem je napravil ogromno škodo svoji stranki, jo pravzaprav politično umoril, vendar odstopil ne bo, kar po zgornjih izvajanjih pomeni, da stranka *Zares* ni zares demokratično razvita.

8. Verske skupnosti in civilna družba

Močna civilna družba je potreben pogoj za demokracijo: mnoge preobrazbe v smeri demokratizacije so se zgodile zaradi pritiske civilne družbe. Civilna družba je, kot je splošno znano, igrala odločilno vlogo tudi pri odcepitvi Slovenije od Jugoslavije.

Cerkve oz. verske skupnosti so pomembni delovalci znotraj civilne družbe. Cerkve in verske skupnosti vse bolj predstavljajo raznolikost kultur in političnih ideologij. Kot take imajo možnost

graditve novega etosa strpnosti, razumevanja, sodelovanja, resnice in dialoga¹¹ med ljudmi z drugačnimi etničnimi in političnimi obzorji. Brez takega etosa je demokracija sama resno ogrožena. Verske skupnosti so lahko »gojišča« oseb in kulture, potrebnih za demokracijo. Obenem je potrebno poudariti pomen sodelovanja med različnimi verskimi skupnostmi (kristjani in drugimi) v oblikovanju demokracije.

Eden od glavnih testov zares demokratične družbe je stopnja ščitenja verske svobode, ne samo čaščenja, ampak tudi družbene kritike. Bistvo demokracije je svobodni forum nasprotnih pogledov. Zaradi tega religije, ki zagovarjajo nestrinjanje, ki izhaja iz vesti, so in še lahko veliko prispevajo k razvijanju in vzdrževanju demokracije. Za interakcijo nasprotnih stališč znotraj verskih skupnosti je potrebna kultura strpnosti, vzajemnega razumevanja in spoštovanja. Z gojenjem takšnega zadržanja se verniki ne učijo samo pravilnega odnosa drug do drugega, ampak tudi širše in s tem pomembno prispevajo k demokratični kulturi v celotni družbi (prim. de Gruchy 2007, 447).

Takšno dialoško zadržanje ne pomeni, da se odpovemo resnici, ampak pomeni, da se z drugimi pogovarjamo na način, ki gradi, ne pa uničuje skupnost. Verske skupnosti imajo pogosto možnost, da pomagajo ljudem, da razvijajo, širijo in oprimerjajo kulturo, ki je potrebna za demokracijo in gojenje skupnosti; lahko ustvarjajo (mreže) ljudi, ki prispevajo k demokratični kulturi, lahko usposablajo ljudi za pridobivanje vrednot in spretnosti, potrebnih za demokracijo, in jim pomagajo razvijati (državljske) kreposti.

Verske skupnosti in cerkve niso samo zasebne zadeve, lahko služijo demokraciji, kot primeri skupnosti, ki gojijo pravičnost in enakopravnost, v katerih je navzoče (medsebojno) zaupanje med njenimi pripadniki (ne pa strah in tekmovalnost), solidarnost, dialog, kritično mišljenje in resnicoljubnost. Te skupnosti bodo demokraciji najbolj služile ravno kot gojišča in dejanski primeri omenjenih kreposti. Obenem je prava demokracija, z resnično versko svobodo, ne pa laicizmom¹², najboljše okolje za verske skupnosti in cerkve, da opravljajo to »uslugo« demokraciji.

¹¹ Za pojasnitev trditve o krščanski kulturi kot kulturi dialoga in pomenu krščanstva za razvoj dialoga na Zahodu prim. Juhant 2010, 57–58.

¹² Potrebno je razlikovati med načelom laičnosti (ločitev Cerkve od države) in laicizmom, ki je stališče, ki zahteva popolno omejitev religije na zasebno področje in zavrača vsakršno pojavljanje religioznih delovalcev v javnem življenju. RKC sprejema laičnost, zavrača pa laicizem.

9. Religija in javna angažiranost državljanov

Dejavna angažiranost državljanov je potrebna za svobodno družbo. Brez tega pade javno življenje pod nadzor administrativne birokracije ali avtoritarnih elit. Verske skupnosti podpirajo dejavno angažiranost svojih članov v javnem življenju. Verske skupnosti imajo zmožnost krepitve javnega življenja tudi v času, ko ostali družbeni dejavniki spodbujajo umik v zasebnost. Lahko rečemo, da lahko verske skupnosti igrajo pomembno vlogo v promoviranju cilja dejavnega samoupravljanja. Potemtakem na religijo ne bi smeli gledati kot na grožnjo javni svobodi, ampak kot na prispevek k njej (prim. Hollenbach 2003, 100).

Kateri so potrebni ali pozitivni dejavniki za delovanje demokracije? Prvi je zavezanost državljanov skupnemu dobremu. Drugi je uresničevanje načela subsidiarnosti. Obe načeli sta osrednjega pomena v nauku RKC in tudi nekaterih drugih verskih skupnosti. Skupnosti, ki niso prevelike, omogočajo občevanje in druženje, v katerem ljudje živo doživljajo drug drugega. Vezi skupnostne solidarnosti, ki se spletejo med njimi, jim omogočajo, da delujejo skupaj, vplivajo na javno življenje in njegove večje ustanove, kot sta ekonomija in gospodarstvo. Učinek tega je solidarna družba, v kateri vlada ne vlada, ampak služi »družbenemu telesu«, ki ga animirajo dejavnosti intermediarnih skupnosti (prim. Hollenbach 2003, 102). V civilni družbi in ne v državi se primarno uresničuje človeška solidarnost. Papež Pij XI. je v okrožnici *Quadragesimo anno* (Ob štiridesetletnici) (1931) v 9. odstavku takole opredelil načelo subsidiarnosti:

»Dasi je resnično, kar potrjuje tudi zgodovina, da zaradi spremenjenih razmer zmorejo mnogo tega, kar so v prejšnjih časih opravljale tudi male organizacije, le velike združbe, velja vendar še tisto nepremakljivo in nadvse važno načelo socialne filozofije, namreč: kakor ni dopustno jemati posameznikom in izročati občini, kar zmorejo posamezniki s svojo močjo in s svojo delavnostjo, tako je nepravilno ter povzroča veliko škodo in moti pravni red, če se to, kar zmorejo manjše in nižje organizacije, izroča večji in višji družbi; zakaj država mora po svoji moči in naravi udariti socialnega organizma s svojo dejavnostjo dajati oporo, nikdar pa jih ne sme uničiti, niti si jih prisvojiti.«

Ob tem je smiselno dodati misli, napotke in opozorila Johna Ravena (1998):

»Nihče ne ve (ali ne more vedeti), kako naj bi naša družba izgledala ali kaj je potrebno storiti, da pridemo do nje.

Iskanje rešitev s pomočjo vse večjih centralnih vlad (npr. Evropske zveze, Združenih narodov), ki temelju na prepričanju, da lahko te vlade uvedejo sistemsko široke spremembe, ki so potrebne, je povsem napačno a) ker so del sistema in delujejo tako, da ga obnavljajo (najbolj uničujoča dejanja vedno nastanejo na pobudo vlad) in b) ker so to avtoritarne strukture, ne pa del decentraliziranega, organskega, eksperimentalnega, učnega in vodstvenega sistema z mnogimi povratnimi informacijskimi zvezami.

Kar potrebujemo, je nov družbeni in vodstveni sistem, ki eksperimentira, ocenjuje, se uči in odziva, ne da bi ljudje znotraj njega morali o čemerkoli veliko vedeti. To je natanko to, kar sta Adam Smith in Fred Hayek skušala nuditi preko tržnega sistema. Problem je v tem, da mehanizem ne deluje.«

Raven se ukvarja tudi z motivi (ki jih je potrebno ozavestiti) za razvijanje družbe, ki jo je mogoče vzdrževati, npr. družbe, ki ponuja več, nudi več zadovoljstva, manj takega dela, ki troši energijo, ki razvija, uporablja in nagraduje vse razpoložljive talente. Med ostalimi motivi (prepoznavanje dejstva o kolapsu okolja v prihodnosti, prepoznavanje neuspešnosti sedanjega vladnega in ekonomskega sistema, lokalnega vodenja in šolske pobude) navede tudi prepoznavanje pomena transnacionalnih družb in strah pred njimi (Raven 1999).

Vrnimo se k civilni družbi. Razvita in učinkovita civilna družba je bistvenega pomena za uresničevanje skupnega dobrega in za to, da bi demokracija delovala. Močnejši ko je civilni kontekst, boljša je vlada in bolj uspešno je tudi gospodarstvo. Delo sociologa Roberta Putnama v ZDA in v Evropi (prim. Putnam 1993 in 2000) nudi obsežno evidenco za to trditev. De Tocqueville je imel prav: učinkovita demokratična vladavina je odvisna od državljanških kreposti ter močne in dejavne civilne družbe.

(Krščanske) cerkve seveda ne obstajajo le s tem namenom, da bi spodbujale dejavno udeleženo v politiki. Kot verske skupnosti imajo lastni cilj, ki presega dobrine, ki se jih lahko doseže politično. Vendarle pa ima versko prepričanje posledice za celotno človekovo življenje. RKC je poudarila vpliv njenega pravega verskega poslanstva na javno življenje, ko je Drugi vatikanski zbor v svojem osrednjem besedilu *Gaudium et spes* (Pastoralni konstituciji o Cerkvi v sodobnem svetu) v 42. razdelku z naslovom »Pomoč, ki bi

jo Cerkev hotela dati človeški družbi«, odstavek št. 2, zapisal:

»Posebno poslanstvo, ki ga je Kristus zaupal svoji Cerkvi, sicer ni političnega, gospodarskega ali družbenega reda: cilj, katerega ji je določil, spada namreč v religiozni red. Toda prav iz tega religioznega poslanstva samega pritekajo naloge, luč in moči, ki morejo pomagati k temu, da se človeška družba gradi in utrjuje v skladu z božjo postavo. Prav tako tam, kjer je potrebno in v skladu s časovnimi in krajevnimi okoliščinami, tudi sama more in celo mora prebuditi ustanove, ki so namenjene službi vsem, zlasti revnim, kakor npr. ustanove za delo usmiljenja in podobno.«

Cerkve oz. verske skupnosti pomembno vplivajo na javno življenje, ker se nanašajo na smisel obstoja oseb (prim. Hollenbach 2003, 107–108), in njihov vpliv nanj je lahko bolj širok kot od ožje usmerjenih skupnosti. Cerkve imajo edinstven položaj, da svojim pripadnikom omogočijo udeleženo v javnem življenju.

Z igranjem vloge v javnem življenju lahko verske skupnosti krepijo, vzdržujejo ali pomagajo ustvariti demokracijo, če je (bila) zatirana pod avtoritarizmom ali totalitarizmom (prim. Hollenbach 2003, 112–113). Potemtakem se postavlja vprašanje: Kaj takšna vloga zahteva od krščanskih skupnosti ali Cerkev?

Močna krščanska prepričanja ne vodijo v vrsto komunitarizma, ki poskuša preseči fragmentiranost in individualizem javnega življenja z reorganizacijo vse družbe okoli enega povezujočega vrednotnega sestava. Tak komunitarizem bodisi zanika, ne upošteva ali želi zatreti pluralno stvarnost. Seyla Benhabib (1992, 77) je tak pristop imenovala integracionistični komunitarizem. To ne more biti pot k skupnemu dobremu in svobodni družbi. V RKC je bil tak komunitarizem znan kot integralizem. Odraža globoko katoliško vero, da vse veselstvo izvira iz enega Gospoda in je v njem utemeljeno. Toda če je integralizem razumljen v pomenu, da bi morale biti vse ustanove podaljšek Cerkve, potem je nesprejemljiv. Tak integralizem zamenjuje enotnost veselstva v Gospodu s podrejenostjo vsega življenja Cerkvi (prim. Hollenbach 2003, 116). Drugi vatikanski koncil ga je zavrnil z zatrditvijo državljanske pravice vsakega posameznika do verske svobode (ki vključuje tudi svobodo od vere) kot tudi legitimnost avtonomije posvetnih ustanov (prim. *Dignitatis humanae* (Izjava o verski svobodi), št. 2 in *Gaudium et spes*, št. 36).

10. Sekularizacija in Avguštinov nauk

Beseda *sekularizacija* ima različne pomeni. Pogosto se uporablja za nanašanje na proces in stanje zavesti, ki ga opredeljuje pomanjkanje zanimanja ali ravnodušnost ali celo sovražnost do religije, religioznih prepričanj in vloge religij(e) v posameznikovem in družbenem življenju. Gre za pojav, ki se še vedno širi, predvsem na Zahodu (Evropi), in ki predstavlja resen izziv veri. Korenine sekularizacije se običajno postavljajo v razsvetljensko misel 18. stoletja, pa tudi v stališča 20. in 21. stoletja, ki so materialistična ali naturalistična (ali nagnjena k temu) (prim. Quinn 2008).

Eden od pomenov sekularizacije pa je tudi funkcionalna diferenciacija vloge religije od drugih področij človeških dejavnosti, predvsem od države, ekonomije in znanosti. Takšna diferenciacija se je zgodila in to je dobro. Vendar pa takšna diferenciacija ne pomeni hermetične zaprtosti v različne oddelke, saj religija seveda lahko vpliva na javno življenje, ne da bi Cerkev nadzorovala državo. To je tretja pot med integralizmom in laicizmom, pri kateri je svoboda vere popolnoma zajamčena.

Teološko podporo za to tretjo pot lahko zasledimo že v temeljnem Avguštinovem delu *O božji državi*, kjer je razvil teologijo odnosa med javnim življenjem in krščansko vero (prim. tudi Hollenbach 2003, 120 ss.). Povedano s sodobnimi izrazi, lahko Avguštinovo stališče opišemo takole: sprejemanje diferenciacije religije od politike in nesprejemanje a) cerkvenega nadzorovanja politike, b) političnega nadzorovanja Cerkev in c) umika Cerkev iz javnega v zgolj zasebno življenje.

Avguštin je menil, da človeško izpolnitev lahko dosežemo samo v skupnosti svetnikov. Ta polnost Božje države presega zgodovino. Gre za eshatološko stvarnost, ki presega vse človeške dobrine, ki jih lahko dosežemo v zgodovinski politiki. Potemtakem je Avguštin zavračal stališče klasične antike, da je dobro *polis* ali *civitas* najvišje (človeško) dobro. Prizadevanje za dobro s političnimi sredstvi moramo potemtakem razlikovati od religiozne poklicanosti vernika. Avguštinovo vztrajanje na presežnosti Božje države desakralizira politiko. To pa daje (zahodno) krščansko (teološko) jamstvo, da politika, ki želi doseči končno človeško dobro, ki pa se lahko doseže samo z darom Božje milosti, ni v skladu s krščanskim naukom. Taka politika je primer napačnega mesijanstva. Avguštinova misel je torej podobna sodobnemu

liberalnemu razumevanju omejene vloge in pristojnosti oblasti. Tako država kot Cerkev sta omejeni v doseganju končnega dobrega. Takšna teologija ponuja jamstvo in temelj za mnoge demokratične vrednote in ustanove, ki so jih razvile moderne (Zahodne) demokracije. Zanašanje na državo (oziroma uporabljanje države) kot tisto, ki lahko v popolnosti uveljavi krščansko dobro, pomeni dejansko podrejanje presežne Božje države omejeni posvetni ustanovi. Teološka zavrnitev take podreditve ima pomembne politične posledice. Je antitotalitarna, ker zavrača vsako obliko državnega absolutizma. Prav tako implicira ločevanje države in civilne družbe.

Družba je polnejša in bogatejša stvarnost kot politično področje. Civilno družbo tvorijo različne družbene, ekonomske, politične in kulturne interakcije. Skozi vsakega od teh odnosov se lahko uresniči en vidik celotnega skupnega dobrega. Zgodovinsko, zemeljsko skupno dobro je sestavljeno iz različnih dobrin, ki jih lahko dosežemo v prostovoljnih združenjih, v političnih dejavnostih, v gospodarskem življenju, v verskih skupnostih. Nobenega od teh virov njegovega ustvarjanja ne smemo zanemariti, še posebno ne v svetu, v katerem smo po eni strani vedno bolj medsebojno odvisni, po drugi strani pa ne znamo oz. ne zmoremo zadosti (ali celo vedno manj znamo in zmoremo) živeti v smeri upoštevanja in uresničevanja skupnega dobrega. Iskati pomoč v izročilih, v katerih je usklajeno spoštovanje posameznika in skupnega dobrega in zagotovljen motivacijski (tudi čustveni) potencial za uresničevanje takega moralnega življenja na posameznikovi in družbeni ravni, v današnjem položaju ni samo znak modrosti, ampak preprosto nuja. Toda, ali se da brez modrosti uvideti, kaj je zares, najbolj in v temelju nujno?

11. Sklep

Eden od zelo perečih problemov, ki teži nedemokratične družbe, je odsotnost vplivnih in resnicoljubnih elit, ki jim je mar za skupno dobro. V nedemokratičnih družbah obvladujejo medije elite, ki jih skrbi samo njihov lastni, partikularni interes. Te elite se pollaščajajo medijev in z njimi obdelujejo ljudsko telo. Posledica tega je začaran krog medijev, ki so instrument slabih elit in ki ne opravljajo svojega poslanstva, nesvobodne in nedemokratične družbe, v kateri ni prisotna pozitivna, ampak negativna selekcija,

in zanemarjanja skupnega dobrega v prid neupravičenemu bogatstvu in povečevanju moči manjšine. Orisal sem nekatere korake za izhod iz zaskrbljujočega stanja, v katerem se nahajajo demokratično nerazvite družbe z omenjenimi značilnostmi. Menim, da je osnova rešitve v dejavnih in krepostnih državljanih, se pravi v uresničevanju samouprave. V večjem delu članka sem se nato ukvarjal s pomenom in (možnim) prispevkom verskih skupnosti (še posebno krščanskih) k oblikovanju takih državljanov in h gojenju samouprave. Ugotavljam, da je njihov potencial in prispevek v tem pogledu (lahko) zelo velik in pomemben, ter sklenem, da ga razumna družba nikakor ne sme zanemariti, če želi gojiti demokracijo, svobodo, skrb za skupno dobro ter kreposti in vrednote, ki so za to potrebne. To velja tudi za Slovenijo, kjer so prvine nedemokratičnih družb (vključno z vplivnimi silami, ki stremijo k zadužitvi pravega pluralizma in subsidiarnosti) žal še kako prisotne in predstavljajo resno grožnjo njeni demokratizaciji in uspešnosti sploh.

REFERENCE

- Acton, John Emerich Edward Dalberg (Lord). 1999. Povijest slobode: Odabrani spisi. Zagreb: Kruhak.
- Avgustin, Aurelije. 1995–1996. O državi božjoj/De civitate Dei (latinsko in hrvaško besedilo, prev. Tomislav Ladan). Trije zvezki. Zagreb: Krščanska sadašnjost.
- Benhabib, Seyla. 1992. Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics. New York: Routledge.
- de Gruchy, John W. 2007. Democracy. V: Peter Scott in William T. Cavanaugh (ur.), *The Blackwell Companion to Political Theology*, Malden etc.: Blackwell Publishing, str. 439–454.
- Elster, Jon. 1993. *Political Psychology*. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Gregory, Eric. 2008. *Politics & the Order of Love. An Augustinian Ethic of Democratic Citizenship*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Hollenbach, David, S. J. 2003. *The Common God & Christian Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gaudium et spes (Pastoralna konstitucija Veselje in upanje. O Cerкви v sedanjem svetu). 1965. V Juhant in Valenčič 1994, str. 320–394.
- Juhant, Janez. 2010. On Living with: Dialogue as the Way to the Art of Personal and Common Life. V: Juhant, Janez and Zalec, Bojan (eds.), *Art of Life: Origins, Foundations and Perspectives*. Berlin: Lit Verlag, str. 49–59.
- Juhant, Janez in Valenčič, Rafko (ur.). 1994. *Družbeni nauk Cerkve*. Ljubljana: Mohorjeva družba.
- Koncilski odlok o misijonski dejavnosti Cerkve : [sprejet in potrjen dne 7. decembra 1965 na deveti javni seji II. vatikanskega vesoljnega cerkvenega zbora] in Koncilski izjavi o razmerju Cerkve do nekrščanskih verstev, o verski svobodi : [[prva izjava] sprejeta in potrjena dne 28. oktobra 1965 na sedmi javni seji II. vatikanskega vesoljnega cerkvenega zbora, [druga izjava] sprejeta in potrjena dne 7. decembra 1965 na deveti javni seji II. vatikanskega vesoljnega cerkvenega zbora]; slovenski prevod. 1966. Ljubljana : Nadškofijski ordinariat.
- Papež Janez Pavel II. 1991. Centesimus annus (Okrožnica Ob stoletnici). V Juhant in Valenčič (ur.) 1994, str. 562–607.
- Papež Leon XIII. 1891. *Rerum novarum* (Okrožnica O novih stvareh). V Juhant in Valenčič (ur.) 1994, str. 39–65.

- Papež Pij XI. 1931. *Quadragesimo anno* (Okrožnica Ob štiridesetletnici.) V Juhant in Valenčič (ur.) 1994, str. 69–107.
- Putnam, Robert. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, Robert. 2000. *Bowling Alone. The Collaps and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Quinn, Patrick. 2008. *Filozofija religije od A do Ž*. Zagreb: Naklada Jurčič.
- Raven, John. 1998. Najnovejše raziskave o naravi, razvoju in ocenjevanju sposobnosti ter menedžmentu izobraževalnega sistema in družbe na splošno z Ravenovimi progresivnimi matricami. Ravenovo gradivo z njegove delavnice v Ljubljani, 17.–19. december 1998.
- Žalec, Bojan. 2005. *Doseganje dobrega*. Ljubljana: Študentska založba (zbirka Claritas).
- Žalec, Bojan. 2010. Media, Reality Shows, Virtues, and the Pitfalls of the Internet. V: Juhant, Janez and Žalec, Bojan (eds.), *Art of Life: Origins, Foundations and Perspectives*. Berlin: Lit Verlag, str. 61–70.